

DOÇ. DR. FİKRET BAŞKAYA VE AZGELİŞMİŞLİK

Azgelişmişlik yapılarının oluşması, daha çok Sanayi Devrimi sonrasında rastlamaktadır. Gelişmiş ülkeler, geri kalmış ülkeler üzerinde hakimiyetini *sömürü* sayesinde sağlamaktadır. Sömürgeleştirilen halkların *bilincinin çarpıtılıp, sürekli kimliklerinin yok edilmesi* için çaba harcanmıştır. Azgelişmişliğin önemli bir sorun olduğu *olgusu*, İkinci Dünya Savaşı sonrasında iktisatçıların ilgisini çekmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra azgelişmiş ülkelere ilginin artması, farklı nedenlere dayanmaktadır (Başkaya 2001, 39-40). Bunlar:

1. Yeni bağımsızlığına kavuşan ülkeler, geriliklerini gelişmiş bir *sanayilerinin olmayışıyla* özdeşleştiriyorlardı. Dolayısıyla yeni bağımsızlığa kavuşan ülke yöneticilerinde yoğun bir sanayileşme eğilimi hakimdi.

2. Bağımsızlık savaşlarından bazıları, batıdan kopma eğilimleri taşıyorlardı. Eğer benzer hareketler yaygınlaşırsa, hakim durumdaki batı toplumları büyük bir darbeye sarsılacaktı.

3. Bağımsızlığa yeni kavuşan ülkelerdeki iktidara olan güvensizlik. Sömürgeci devletler tarafından ulus devlet modeline göre kurulan veya kurulmaya çalışılan devletler, Batının kurumlarına uygun düşmüyordu. Bu yüzden oluşturulan iktidarlar dayanıksız oluyordu. Bu da *kalkınma* ve *azgelişmiş* kavramlarını ortaya çıkarıyordu.

4. Bu son neden daha çok “insancıl” gerekçelere dayanmaktadır. Asya, Afrika ve Latin Amerika halkları sömürgeciliğe ve emperyalizme maruz kaldıklarında ve kendi kaderlerini kendileri tayin etmek amacıyla dünya sahnelerine çıktıklarında, batının entelektüel çevreleri, yaşadıkları dünyanın uzaklarında *sefalet, yoksulluk, baskı ve sömürüyle* karşılaştılar. Dünyanın başka yerlerinde olup bitenin bilincine vardılar.

Azgelişmişlik Kavramı Üzerine:

Azgelişmişlik, *bağımlılık* kuramı ile birlikte anılan ve birçok üçüncü dünya toplumunun karakteristik özelliği durumuna gelmiş yoksulluğu ve ekonomik durgunluğu betimlemek için kullanılan bir terimdir. *Azgelişmişlik*, söz konusu toplumların basitçe gelişmemenin zararlarından etkilenmelerinin yanı sıra, ileri kapitalist devletler tarafından sömürülmemiş olmaları durumunda beklenebilecek gelişme düzeylerine de ulaşamamalarını içermektedir (Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 52-53). Azgelişmişlik; geri kalmışlık, gerilemişlik, gelişmemişlik, sanayileşememiş, tarımda makineleşmeye geçememiş, şehirleşme ve genel nüfus içinde okuma yazma oranı düşük olduğu, bilimsel

ve sanatsal etkinliklere fazla kaynak ayıramayan ülke ya da bölgeleri, gelişmiş kapitalist ülkelerden ayıran özellik. Marksist iktisat kuramına göre, sömürgecilik ve dünyanın emperyalist güçler arasında paylaşılması çerçevesinde, rekabet yasası ve kar peşinde koşmanın yol açtığı uzun tarihsel sürecin kaçınılmaz sonucu olarak, bazı ülke veya bölgelerin ekonomik, sosyal veya siyasal bakımdan kapitalist öncesi aşamalarda kalması veya bırakılmasıdır (Demir/Acar 1997, 44).

Neoklasik iktisatçılar, “azgelişmişlik” ya da “geri kalmışlık” kavramlarından, kapitalist gelişmelerinde gecikmiş veya kalkınma yarışına geç başlamış olma durumunu anlıyorlar. Sorun “ileride” olanı “geriden” takip eden ülkelerdir. Azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerin kaç yıl gerisinde bulunduğu kişi başına düşen milli gelirden hareketle hesaplanmaktadır. Fikret Başkaya'ya göre bu yaklaşım sorunun anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bir kere, gelişmiş ve azgelişmiş denilen ülkeler arasındaki sömürü, bağımlılık, hakimiyet ve şartlandırma ilkeleri dikkate alınmamaktadır. Bu da dünya ekonomisinde yanıltıcı sonuçlar doğurmaktadır (Başkaya 2001, 42).

Azgelişmiş ülkelerin kapitalist üretim ilişkileri, bu ülkenin kendi iç çelişkilerinin ve tarihsel evrimlerinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmamıştır. Kendi dışında gelişen ve kendilerine “yabancı” bir üretim tarzının etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bu da iç dinamikler mi, dış dinamikler mi daha belirleyicidir sorusunu karşımıza çıkarmaktadır. Kapitalist değişme azgelişmiş ülkelerin kendi iç dinamiklerinin gelişmesi ve kapitalist sürecin dış dinamikleriyle etkileşimi sonucu oluşur. Bu da şunu gösterir. “İç dinamikler, değişmenin temeli; dış dinamikler, değişmenin koşuludur” (Başkaya 2001, 47). Kapitalizmin gelişim süreci merkezden çevreye yayılması şeklindedir. Gelişmiş ülkelerin, azgelişmiş ülkeleri sömürüsü buradan kaynaklanmaktadır. Ayrıca merkezden çevreye gelişen bir sürecin oluşu, iç ve dış dinamik kavramlarının önemini yitirmesine neden olmaktadır. Ekonominin gelişim kuralları, ülke sınırlarını aşması buna örnek olarak gösterilebilir. Ülkeler arası gelişmişlik farkı, kapitalizmin temel gelişme yasasının bir sonucudur. Bunun temeli, eşit olmayan ve sömürüye bağlı bir sistem oluşudur. Ayrıca kapitalist sistem, yayılmacı bir politika izlemektedir.

Bir ülkenin gelişmişlik düzeyi, ülkede kişi başına düşen milli gelir düşükse, milli gelir içinde sermayenin payı tarımdan daha küçükse, okuma yazma oranı düşükse, kişi başına gerçekleştirilen çelik üretimi azsa, çocuk ölüm oranı yüksek, okullaşma oranı düşük, milli gelirden sosyal harcamalara harcanan pay önemsizse vb. o ülkenin azgelişmiş olmasının sonuçlarını vurgulamış oluruz. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Türkiye'

de sanayi üretiminin milli gelirdeki payı, tarım gelirlerini aşmasıyla; ama yalnızca bu neden ile Türkiye'nin sanayileşmiş bir ülke haline geldiği ileri sürülemez. Çünkü bir ülkede sanayi gelirlerinin artmasıyla o ülkenin sanayileşmesi aynı şeyler değildir. Sanayinin niteliği de önem taşımaktadır (Başkaya 2001, 49).

Az gelişmiş ülkelerde bir başka sorun kaynak eksikliğinden çok, kaynakların *uygun* kullanılmamasıdır (Başkaya 2001, 51). Örneğin Malezya'da 1947' de ekonomik fazla GSMH'nin %33' üne eşittir. Aynı yılda bunun yatırımlara aktarılan kısmı %10' dur. Seylan' da ekonomik fazla GSMH'nin %30'unu oluşturuyordu. Bunun sadece %10'u yatırıma gitmiştir. Bu örnekler çoğaltılabilir. Görüldüğü gibi yatırımlara gitmesi gereken fonlar verimsiz alanlara yönlendirilmektedir.

“Az gelişmiş ülkeler” kavramı, ister istemez *değer yargısıyla* da yüklü bir kavramdır. Az gelişmişlik, gelişmişliğe göre tanımlandığından demek ki “*normal olan*” ve “*normal olmayanlar*” söz konusudur. “Normal” olanlar gelişmiş olanlar olduğuna göre, az gelişmişler “anormal”dır. Şimdilerde, az gelişmişlik ya da geri kalmışlık kavramları yerine “gelişme yolundaki ülkeler” ya da “gelişmekte olan ülkeler” kavramı kullanılmaktadır (Başkaya 2001, 53-54). Bu şekilde denmesinin sebeplerini söyle açıklayabiliriz. “Gelişme yolunda ülkeler” kavramı, eskiden gelişme sürecinin dışında olanların artık gelişme yoluna girdiklerini ifade etmektedir, ayrıca bu kavram geri kalmış ülkelerin yöneticilerini de onore etmektedir. Böylece geri kalmış ya da az gelişmiş bir ülkenin yöneticileri değil, gelişme yolundaki ülkelerin yöneticilerini temsil etmektedir. Bu kavramın yeğlenmesinin bir başka nedeni de, az gelişmişliğin ister istemez emperyalizmi ve sömürgeciliği çağrıştırmasıdır. Böylece az gelişmişlikte *gelişmişlerin* “sorumluluğu” ya da “günahı” olduğu düşüncesini çağrıştırmaması istenmesidir. Yani bu yeni kavrama, ayıbı örtücü bir işlev yüklenmiştir.

Az gelişmiş ve hiyerarşik bir dünya sisteminin varlığı, kapitalist gelişme yasalarının işleyişinin bir sonucudur. Bundan dolayı bazı ülkeler diğerlerinden daha gelişmiş, bazı bölgeler diğerlerinden daha zengin, kimi toplum sınıflarının diğerlerinden daha varlıklı olması doğaldır. Sistem, az gelişmişliği sürekli üretmektedir. Az gelişmişlikten kurtulmak için kalkınmak şarttır. Kalkınmanın koşulu sanayileşmektir, yalnız kalkınmaya çalışan bir ülke, kendi teknolojisini üretmeyen bir yapıya sahipse, ayrıca dışarıdan fabrika ithal edilerek sanayileşmeye çalışılırsa, gelişmiş ülkelere bağımlılık da teknolojik ve yapısal bağımlılığa dönüşür. *Sanayileşmek* teknoloji üretmekle ve üretilen teknolojiyi ekonominin gelişmesine sunmakla olanaklı hale gelir.

Az gelişmiş ülkeleri tanımlamak amacıyla kullanılan kavramlardan biri de “Üçüncü Dünya”dır. “Üçüncü Dünya”; gelişmiş kapitalist ülkeler ve “sosyalist” denilen ülkelerin dışındakileri kapsadığına göre, bunların bu iki özelliği kapsayan, ikisinden bağımsız oldukları akla gelmektedir. Oysa “Üçüncü Dünya” kavramının kapsamı içine giren tüm ülkeler, ileri kapitalist ülkelerden bağımsız değil onların uzantısı durumdadır (Başkaya 2001, 56). Son yıllarda özellikle bazı az gelişmiş ülkelerde “geri bırakılmış ülkeler” kavramı kullanılmaktadır. Bu kavram belli bir doğruluğu içeriyorsa da, öznel bir belirleyicilik ön plana çıkmaktadır. Sanki bilinçli bir geri bırakma söz konusudur. Son dönemlerde Birleşmiş Milletler çevresindeki örgütler, akademik çevreler ve günlük basın “Güney” kavramını yeğlemektedirler (Başkaya 2001, 57). Az gelişmişlik ile gelişmişliği ayıran önemli bir kavramda “periferi kapitalizm”dir. Bu kavram, dünya ekonomisini iki alt grup olarak ele almaktadır. Merkez, ileri kapitalist ülkelerini; çevre de az gelişmiş olanları kapsıyordu. Sistemin dinamik yeri, merkezde; çevre ise bu dinamik merkez tarafından biçimlendirilen ülke ekonomisini ifade eder (Başkaya 2001, 59). Az gelişmiş ülkelere “çevre denmesi”, bu ülkelerde sermaye birikiminin özelliğinden kaynaklanıyor. Az gelişmiş ülkelerde sermaye birikimi hem merkeze bağımlı hem de merkez tarafından uyarılan sınırlandırılan bir süreçtir.

Kalkınma Teorileri:

“Az gelişmiş ülkelerde kalkınmaya nereden başlanacak” sorusu eskiden beri tartışma konusudur. Kalkınma *tarım* ile mi sağlanacak? Yoksa *sanayi* ile mi sağlanacak? Tarımı geliştirmek sanayinin gelişmesiyle olur. Bu yüzden kalkınmak ancak sanayinin gelişmesiyle sağlanabilir. Salt tarım ile kalkınmayı düşünmek, az gelişmişliğe razı olmak demektir. Sanayi ile tarımı birbirini tamamlayan iki sektör olarak ele almak gerekir. Kalkınmanın sağlanması için bu iki sektörün gelişmesi gerekmektedir. Kalkınmanın yöntemleri üzerine birçok tartışma olmaktadır. Başkaya bunun çözümü için iki teori üzerinde durmuştur:

Dengeli Kalkınma Teorisi

Dengeli kalkınma teorisi, az gelişmiş ülkelerin yoksulluk zincirini kıramayacakları, dolayısıyla da ileri kapitalist ülkelerin yardımı olmaksızın kalkınamayacağı üzerine kurulmuştur (Başkaya 2001, 64). Bu teori, tarım ile sanayi arasında ve ülkenin değişik bölgeleri arasında da dengeli kalkınmayı sağlayacak yatırımlar öngörür. Bunun için de kişi

başına düşen gelirin oldukça yüksek olması, iç pazar ağlarının oldukça geniş olması, ülke kaynaklarının yeterli olması gerekmektedir. Bunların sağlanması, sanayi dallarının kurulmasını teşvik edecektir. Azgelişmiş ülkelerde bunlar ya yetersiz ya da hiç yoktur. Zaten olsaydı azgelişmişlikten de söz edemezdik. Azgelişmiş ülkelerde bu ve benzeri yaklaşımların olmayışı, gelişmiş ülkelerle sınıfsal ittifaklar kurulmasına yol açmaktadır.

Dengesiz Kalkınma Teorisi:

Dengesiz kalkınma teorisi, Albert O. Hirschman tarafından geliştirilmiştir (Başkaya 2001, 65-66). Dengesiz kalkınma teorisi, dengeli kalkınma teorisine tepki olarak ortaya çıkmıştır. Hirschman, ekonomide değişik alanlarda “dengesizlik” yaratarak yatırımların “aşağı ve yukarı” doğru genişlemesini sağlamak gerektiğini, kurulan sanayilerin dışsal ekonomiler sağlayacağını, böylece *kümülatif* bir sürecin başlatıldığını ve bunun da serbest piyasa ekonomisinde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Dengesiz kalkınma teorisi, dengeli kalkınma teorisinden temelde ayrılmamaktadır. Çünkü salt efektif talepten hareket ettiği için azgelişmiş bir ülkede ekonomik temelde herhangi bir dengesizlik yaratması da olanaksızdır.

Görüldüğü gibi iki kalkınma teorisi de azgelişmiş ülkelerde süreç içerisinde geçerli olmamaktadır.

Azgelişmişliğin Oluşumu ve Evrimi:

Azgelişmişliğin oluşumunu ve evrimini anlayabilmek için, merkantilist dönemden günümüze kadar geçen süreçleri iyi anlamak gerekir. Tabi ki bu süreç içerisinde birçok etken birbirlerini etkilemektedir. Ben bu etkenlerin nedenleri üzerinde derinden bir araştırma yapamayacağım. Daha çok bu süreç nasıl gelişmektedir? Ne gibi etkiler oluşturmaktadır? Bunun üzerine kısaca duracağım.

Tarihsel sürecin her aşamasında sermayenin birikimi ile az gelişmiş ülkelerin işlevlerinde sürekli biçim değişikliği görülmektedir. Merkantilist dönemde, azgelişmiş ülkelerin işlevi, ticaret sermayesinin ya da para sermayesinin Avrupa'nın batısında birikmesine katkıda bulunmak olmuştur. Avrupa'nın batısı ticari sermaye birikimiyle zenginleşirken, dünyanın diğer ülkeleri yoksullaşmaya başlamıştır (Başkaya 2001, 67-68).

Amerika kıtasından altın, gümüş, çeşitli boyalar, tütün, şeker ihraç ediliyor; bunun karşısında, emek (insan), yani zenciler ve üretim için gerekli bazı araçlarla bir kısım gıda maddeleri ithal ediliyordu. Afrika ise, tüketim malı karşılığında en değerli kaynağı, insan

ihraç ediyordu. Bu da doğunun sömürülmesi ve tahrip edilmesi ile sonuçlanıyordu. Merkantilizm ve onu izleyen dönemde en çok sömürülen, en büyük ekonomik ve sosyal tahribata uğrayan yöreler, daha sonra azgelişmişliğin en yoğun geliştiği bölgeler olmuştur. (Başkaya 2001, 71-72). Gelişen kapitalizm, azgelişmiş ülkelerde geleneksel yapıları biçimsizleştirirken, buralarda gelişmiş kapitalist ülkeler gibi kapitalist bir sermayeye yol açmıştır.

Sanayi devrimi sonrasında sermaye biçim değiştirmiştir. Merkezde sermaye, ticaretten sanayiye kaymıştır. Uluslararası İş bölümü de kapitalist sermaye birikiminin gereksinimlerine uygun gelişmiştir. Eşitsizlik, uluslararası iş bölümünde giderek yerleşmeye başlamıştır. Ham madde ve tarım ürünlerine ihtiyaç giderek artmaktadır. Bu tür ihtiyaçlar azgelişmiş ülkelerden sağlanıyordu. Bunların batıya taşınması yüksek ulaşım maliyetlerine sebep oluyordu. (Başkaya 2001, 75-78).

Burada önemli olan azgelişmişliğin hangi süreçlerden sonra kendini hissettirdiğidir. Bu yüzden derin ayrıntıya girmeyeceğim. Hızla gelişen kapitalist ülkeler azgelişmişlik sorununu gündeme getirdi. Geri kalmış ülkeler kapitalist ülkelerin gittikçe üstü kapalı da olsa sömürüsü altına girmeye başlamıştır. Günümüzde de bunun etkileri açıkça görülmektedir.

Çetin SARI

KAYNAKÇA

BAŞKAYA, Fikret, *Azgelişmişliğin Sürekliliği*, 4. Baskı, İmge Kitapevi, 2001.

GORDON, Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çeviren: Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara (t.y.)

DEMİR, Ömer ve ACAR, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi yayınları, Ankara, 3. Baskı 1997.